

ВИСВІТЛЕННЯ ПОЗИЦІЇ ШВЕЦІЇ ЩОДО РОЛІ НАТО В БАЛТІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ У МЕМУАРАХ ШВЕДСЬКОГО ДИПЛОМАТА ГЕНРІКА ЛІЛЬЄГРЕНА

У статті на основі мемуарів відомого шведського дипломата Генріка Лільєгрена аналізується процес розвитку відносин між Швецією та НАТО після закінчення «холодної війни». Розглядається позиція Стокгольму відносно політики розширення Альянсу на Схід та вступу до цієї організації країн Балтії – Литви, Латвії та Естонії.

Ключові слова: Швеція, НАТО, країни Балтії, адміністрація Клінтона, уряд Карла Більдта.

В статье на основе мемуаров известного шведского дипломата Генрика Лильегрена анализируется процесс развития отношения между Швецией и НАТО после окончания «холодной войны». Рассматривается позиция Стокгольма относительно политики расширения Альянса на Восток и вступления в организацию стран Балтии – Литвы, Латвии и Эстонии.

Ключевые слова: Швеция, НАТО, страны Балтии, администрация Клинтона, правительство Карла Бильдта.

This article analyses the process of NATO-Sweden relations after the end of the Cold War on the basis of memoirs of famous Swedish diplomat Henrik Liljegren. It considers position of official Stockholm on the issue of Alliance enlargement to the East and euroatlantic perspectives of Baltic States – Lithuania, Latvia and Estonia.

Key words: Sweden, NATO, Baltic States, Clinton Administration, Carl Bildt.

Балтійський регіон займає важливе місце на сучасній геополітичній мапі Європи. Не в останню чергу причиною цього є належність до нього країн з різною політичною орієнтацією та історичною спадщиною. Перш за все, слід згадати про важливу роль, яку грає Балтійське море для Російської Федерації. Ця держава, яка послідовно претендує на лідерство в євразійському просторі, не забуває й про західний вектор власної зовнішньої політики. Саме Балтика протягом століть була «вікном у Європу» для Москви.

З іншого боку, практично все південне узбережжя Балтійського моря тепер належить країнам, що є членами євроатлантичної системи колективної безпеки. У цей же час на півночі розташовуються держави, що протягом десятиліть дотримуються політики нейтралітету – Швеція та Фінляндія. Відносини між цими акторами, що мають досить різні цілі у Балтійському регіоні, перетворюються у складний клубок протиріч. Особливо це стосується питань безпеки та розширення НАТО.

Метою даної статті є висвітлення шведської позиції щодо просування кордонів Північноатлантичного альянсу на Схід. Задля цього ми пропонуємо використовувати мемуари відомого дипломата Генріка Лільєгрена [1], який протягом своєї тривалої кар'єри перебував на посадах посла Швеції в Туреччині (1982-1985 рр. та 1998-2001 рр.), НДР (1985-1989 рр.), Бельгії (1989-1992 рр.) та США (1993-1997 рр.), і став

свідком прийняття важливих рішень, що кардинально змінили розклад сил у Європі. Окрім вищезазначених спогадів для більш детального окреслення обраної теми дослідження та позиції Лільєгрена в окремих питаннях, ми використовували його інтерв'ю [2] та біографічні матеріали [3]. Загальний нарис щодо еволюції євроатлантичних перспектив у Балтійському регіоні був здійснений на основі робіт Матлари, Остеруда [4], Дуткевича та Джексона [5]. Позиція Сполучених Штатів Америки щодо проблематики розширення НАТО на Схід та відносин із Швецією в цьому контексті аналізується у мемуарах тодішнього президента США Білла Клінтона [6].

Говорячи про професійну діяльність Г. Лільєгрена, слід зауважити, що він є активним учасником євроатлантичного руху [7]. Останнє виділяє його з-поміж більшості шведських високопосадовців, для яких ідеали нейтрального статусу та їхній захист перетворилися на найбільшу національну цінність. Більш скептичне ставлення Лільєгрена до державної політики власної країни можна пояснити суттєвим та корисним життєвим досвідом. Йому особисто довелося оцінити різницю у захищеності громадян країн-членів НАТО та представників інших держав. Перебуваючи у 1974 р. на Кіпрі, він став свідком ескалації грецько-турецького конфлікту. Про свою евакуацію з острова дипломат пише: «... Я ніколи не забуду, якими суворими були правила диференціації

між громадянами країн НАТО та інших країн. Хоча я мав при собі шведський дипломатичний паспорт, мені не дозволили зателефонувати до міністерства закордонних справ Швеції. Сказали, мовляв, якби я був за Данію чи Норвегію, було б зовсім по іншому...» [8]. Таким чином жорстока реальність показала йому ілюзорність шведської захищеності у сучасному світі.

Повертаючись до питання відносин Стокгольма з євроатлантичними структурами, слід відзначити, що протягом періоду «холодної війни» Швеція, дотримуючись традиційної нейтральності, вибудовувала дружнє співробітництво з обома ворогуючими таборами, займаючи дуже часто прорадянську позицію. Після Другої світової війни багатьох шведів виникло почуття вдячності за жертви, принесені Радянським Союзом у війні проти фашизму, й воно передавалося від покоління до покоління [9]. Третій шлях, який пропонував «шведський соціалізм», базувався у сфері міждержавних відносин перш за все на неучасті у військових союзах та підтримці політики роззброєння. З помітним невдоволенням Лільєгрєн відмічає у своїх мемуарах, що в Швеції мало хто знає, що таке Північноатлантичний альянс, і які цілі обстоює ця організація. За його словами, навіть після краху біполярного світу у багатьох шведів НАТО й продовжує асоціюватися з ядерною зброєю, війною та ризиком безпідставного втягнення у військові конфлікти [10]. У Швеції вкрай рідко згадують про роль НАТО та США у забезпеченні захисту Європи від СРСР завдяки їхній ядерній парасольці. Натомість, Альянс асоціюється зі Сполученими Штатами та політикою американської адміністрації [11].

Внаслідок цього відносини Стокгольма з Організацією Північноатлантичного договору завжди були делікатною справою. Гарним прикладом, що підтверджує цю точку зору, є наступний факт з біографії Лільєгрєна. Він згадує про те, як написав проект промови, що мала бути зачитана з нагоди візиту бельгійського міністра закордонних справ до Стокгольма в травні 1990 року, і вказав у ньому назви важливих міжнародних організацій, які базуються в Брюсселі. Але у Стокгольмі ця доповідь була відредагована, в результаті слово «НАТО» просто викреслили з тексту. Таким чином, у 1990 року для керівників зовнішньої політики Стокгольма сама згадка назви цієї організації на офіційному рівні була чимось неприпустимим [12].

Утім, для прибалтів, центральнотрансатлантична система колективної безпеки після закінчення «холодної війни» була найголовнішим фактором миру в Європі, й шведам доводилося рахуватися з такою позицією. Трансформації зовнішньої політики Стокгольма в деякій мірі сприяла зміна влади у королівстві. Восени 1991 року до влади в державі вперше за багато років прийшли консерватори. Уряд Швеції очолив Карл Більдт на посаді прем'єр-міністра, а Маргарета аф Углас стала міністром закордонних справ. У політичній декларації нового уряду Більдт заявив, що першочерговим завданням для держави є повна участь у Європейській кооперації. За таких умов політика нейтралітету Швеції повинна була зазнати окремих трансформацій.

Лільєгрєн виступив у цей час в якості одного з ініціаторів цього процесу. 25 листопада 1991 року він написав документ під назвою «Політика безпеки Швеції за умов зміни європейського середовища» і надіслав його до міністерства закордонних справ. У ньому дипломат зазначав, що політика нейтралітету видається тепер недоречною етикеткою шведської політики. По-перше, концепція нейтралітету породжує численні зайві непорозуміння на континенті. Люди трактують нейтралітет як бажання утриматись осторонь не лише від Сходу, а й від Заходу, як прагнення отримати бажане чужим коштом. По-друге, шведська політика таки вже зазнала змін, незважаючи на розмови щодо нейтралітету, тому не слід зупинятися на півдорозі [13]. Необхідно пристосовуватися до нових умов та викликів на міжнародній арені.

Фактично, перші контакти Швеції з НАТО також було започатковано саме Лільєгрєном під час його перебування на посаді посла в Брюсселі. Він пише, що до цього Швеція не мала жодних прямих відносин з Організацією Північноатлантичного договору. Раніше шведський посол у Бельгії лише отримував деяку загальну інформацію про Альянс від своїх північних колег з організації – кілька разів на рік вони скромно зустрічалися далеко від штаб-квартири організації [14]. Але геополітична карта Європи тепер мала зовсім інший вигляд, отже, шведський дипломат не бачив перешкод для встановлення неофіційного контакту з НАТО. З цією метою він відвідав секретаріат організації та ряд національних делегацій у штаб-квартирі Альянсу. У той же час Лільєгрєн не хотів питати дозволу на це у свого керівництва, бо не мав бажання викликати занепокоєння колег у Стокгольмі, які, на його думку, ще не були морально готові до зближення з євроатлантичними структурами. Проїшло ще кілька місяців, і лише 29 вересня 1992 року Маргарет аф Углас під час свого візиту до Брюсселю зустрілася з генеральним секретарем НАТО. Ця подія відкрила нову сторінку у відносинах Стокгольма з Альянсом.

У подальшому двостороння співпраця продовжувала розвиватися в рамках програми «Партнерство заради миру». Її створення у 1993 р. означало, що США взяли на себе політичну ініціативу у питанні пристосування НАТО до нових безпекових умов у Європі. «Партнерство заради миру» стало для Швеції чудовою організаційною платформою для зближення з НАТО, не ставлячи під загрозу прийняту Стокгольмом політику неучасті у військових союзах [15].

Консервативний уряд доклав значних зусиль для пристосування Швеції до нових геополітичних умов. У своїх мемуарах Лільєгрєн виділяє декілька досягнень Карла Більдта на посаді прем'єр-міністра. Головним є те, що Швеція отримала привілейований статус партнера адміністрації Клінтона у питаннях зовнішньої політики. Доказом вкладу Стокгольма у вирішення балтійських проблем послужило створення Європейським відділом Державного департаменту нового бюро з питань балтійських та північних країн. Це було зроблено для того, щоб показати, що Швеція та інші північні країни підтримуватимуть прибалтів у їхньому прагненні інтеграції до західної співпраці. За

словами шведського дипломата, на початку 1990-х років американська сторона дуже цінувала шведське сприяння спільній безпеці Європи. Доказом цього стала присутність шведських військ на Балканах та участь Швеції у програмі «Партнерство заради миру». Адміністрація Клінтона вважала Стокгольм за провідну північну країну ЄС [16].

Коли в 1994 р. до влади у Швеції прийшов новий соціал-демократичний уряд, Лільєгрена, намагаючись не допустити припинення діалогу з Брюсселем та Вашингтоном щодо безпекового середовища у Балтійському регіоні, зв'язався з урядовцями з приводу питання розширення НАТО. Він наголошував, що адміністрація Клінтона, завдяки чисельним нагадуванням шведських дипломатичних кіл, усвідомлює можливість послаблення безпеки балтійських держав через тривалі дискусії, й тому не виключає можливості приєднання країн Балтії до Альянсу. Втім, щоб Росія погодилась на це, їй треба надати особливий статус у відносинах із Брюсселем. Крім того, загальна атмосфера співпраці в Європі має розвинути такою мірою, що НАТО вважатимуть за головний силовий елемент нової моделі спільної безпеки [17].

Мемуари Г. Лільєгрена також несуть достатньо інформації про витoki політики розширення НАТО на Схід. Перебуваючи на посаді посла Швеції в США протягом 1993-1997 рр. він мав можливість стати свідком послідовної зміни американської зовнішньої політики щодо пострадянського простору. Спочатку у Вашингтоні більше уваги приділялося відносинам з Російською Федерацією. Але навесні 1993 р. внаслідок активізації радикальних настроїв у Росії серед американської адміністрації розпочалася внутрішня дискусія стосовно перегляду позиції Вашингтону у відносинах з Кремлем. У результаті пріоритети американської дипломатії на пострадянському просторі суттєво змінилися – США почали більше уваги приділяти Україні, Казахстану, Вірменії, Грузії, країнам Балтії.

Лільєгрена пише, що у той період Клінтон особисто хотів, щоб адміністрації розробила розраховану на далеку перспективу політику розширення НАТО. На позицію Клінтона, зокрема, вплинули його розмови зі східноєвропейськими керівниками [18]. Він був дуже вражений їхнім бажанням якнайшвидше приєднатися до Альянсу. Задля цього Європейське Бюро Державного департаменту, яке очолював Річард Голбрук (до цього він був послом у Бонні і добре знав німецькі ініціативи з цього питання. – *авт.*), отримало директиви дослідити перспективи та можливі наслідки вступу до Організації Північноатлантичного договору Польщі та Чеської Республіки в найближчий період, тобто в наступні п'ять років.

У той же час мова про приєднання країн Балтії до Альянсу все ще не йшла. За словами Лільєгрена, Струба Талбота, спеціального радника Державного Секретаря з питань відносин із країнами СНД, не цікавили питання балтійської безпеки. Росія підготувала йому більше ніж достатньо інтелектуальних випробувань, і навряд чи хтось у його становищі прагнув би братися за розв'язання складних балтійських проблем. Талбот

розумів, яким чутливим було це питання для росіян та як важко було б змінити їхню думку в цій сфері. До того ж у цей час президент Російської Федерації Б. Єльцин дав зрозуміти Білому Дому, що не може допустити приєднання Литви, Латвії та Естонії до НАТО, й що лише за умов відмови від подібних ініціатив він згоден на розширення Альянсу за рахунок Польщі та Угорщини. Койт Блекер, що відповідав у Раді Національної Безпеки за відносини з пострадянськими державами у той період, вважав, що найдужче розлютили росіян естонці, й що подальша ескаляція напруженості в регіоні створює передумови для інтенсифікації радикальних ідей у Росії [19].

Уряди балтійських держав навіть й не намагалися покращити ситуацію. На думку пана Лільєгрена, вони не завдавали собі клопоту вдаватися до дипломатичних тонкощів у переговорах з РФ, натомість допікали Кремлю саркастичними та в'їдливими коментарями щодо російської зовнішньої політики. У Білому Домі існувало занепокоєння щодо того, чи взагалі вдасться налагодити відносини Кремля з Литвою, Латвією та Естонією (остання завдавала найбільших клопотів. – *авт.*) за таких умов. Тому американці намагалися залучити Швецію в якості посередника при вирішенні цієї проблеми. Вони хотіли, щоб Стокгольм сприяв приєднанню як Росії, так і країн Балтії до загальноєвропейських ініціатив, та вплинув на прибалтів, пояснивши їм необхідність вдаватися бодай до мінімального дипломатичного такту у переговорах із Москвою [20]. Втім слід зазначити, що, незважаючи на побоювання шведської преси, Білий Дім не мав на меті перекласти відповідальність за політику безпеки Литви, Латвії та Естонії на Стокгольм – адміністрація не сподівалася, що шведи втрутяться у питання членства країн Балтії в НАТО, і натомість застерігала їх від втручання в цю проблематику [21].

Уряд Швеції більш ніж будь-який інший боявся видаватися занадто близьким до НАТО. Незважаючи на істотне пожвавлення у відносинах з Північноатлантичним альянсом, до перспектив розширення НАТО на Схід у Швеції на початку 1990-х років відносилися негативно. У Швеції в той час вважали дуже мало ймовірним, що балтійські держави коли-небудь стануть членами НАТО, бо вони входили до складу СРСР. Г. Лільєгрена помітив, що шведські дипломати не лише зрозуміли, що така ініціатива не має підтримки всіх країн-членів Альянсу, а й вважають, що Росія цього ніколи не допустить. За його словами, здавалося, ніби грізна похмура тінь СРСР й далі впливає на шведський менталітет навіть через кілька років після краху радянської наддержави [22].

Лільєгрена пише: «... Спочатку Стокгольм не хотів і думати, що почався процес, який вимагатиме також певної політичної готовності з боку Швеції. На тому етапі опір ідеї розширення НАТО був великим і серед істеблішменту безпеки у Вашингтоні, і в столицях інших країн НАТО. Здавалося, ніби мої колеги із шведського міністерства закордонних справ сподівалися, що завдяки цьому проблема швидко зникне...» [23]. Говорячи про свою діяльність у Вашингтоні протягом

1993-1997 рр. у контексті розвитку євроатлантичної політики він згадує наступне: «... Оскільки я безперервно підтримував зв'язок із впливовими представниками Державного департаменту та Білого Дому, то міг запобігти ініціативам, які могли б поставити шведський уряд у незручне становище. Окрім того, важливо було відмовити адміністрацію офіційно запитувати Стокгольм про шведське бачення різних сценаріїв процесу розширення НАТО, або ще гірше: про реакцію Швеції на можливе запрошення стати членом НАТО. Американці дуже хотіли мати змогу обговорити зі шведами гіпотетичні варіанти успішної реалізації процесу розширення, з яких країн почати і в якому порядку. Однак серед високопосадовців Стокгольма навряд чи хто-небудь наважився говорити про такі речі вголос...» [24].

Однією з причин тодішнього небажання Швеції обговорювати питання вступу країн Балтії до Організації Північноатлантичного договору в 1993-1994 рр. був страх розбудити «сплячого ведмеда». Якби на тому етапі Москва відчула, що шведи припускають можливість подібного розширення Альянсу, російське керівництво могло зробити виведення російських військ з території балтійських держав умовою, яка зобов'язувала б їх проголосити нейтральний статус. Провідні експерти з питань політики безпеки в шведському МЗС боялися, що така ідея швидко завоює прихильність громадськості в багатьох країнах, у тому числі – у Швеції. Тодішня постанова уникати розмов про можливість членства країн Балтії в НАТО свідчить, на думку пана Лільєгрена, про обережність, яку традиційно виявляло шведське МЗС у питаннях, що можуть викликати різку реакцію сусідів.

Утім на пізнішому етапі Швеція справді скористалася новими відносинами з США, досягнутими урядом Білльда, щоб привернути увагу Вашингтону до непевного статусу безпеки країн Балтії. Зростання російського тиску на Литву, Латвію та Естонію було головною причиною візиту прем'єр-міністра Швеції Гьорана Перссона до США у серпні 1996 р. На зустрічі з президентом Клінтоном він обговорив широке коло питань. Голова шведського уряду доводив, що Швеція прагнула розширити двосторонню економічну співпрацю з балтійськими державами. З цією метою шведський парламент виділив один мільярд шведських крон для діяльності в регіоні. Перссон сподівався, що Сполучені Штати підтримають як економічне зростання країн Балтії, так і подальшу інтенсифікацію невійськової регіональної співпраці в регіоні [25].

Що стосується розширення НАТО в балтійському регіоні, то тут Швеція не мала наміру висловлювати власну думку, бо не була членом Альянсу й не прагнула вступити до організації. Втім Перссон цікавився позицією США з цього питання. Він поважав право країн Балтії робити власний вибір у справах безпеки, розраховуючи на покращення ситуації для Стокгольму в цьому разі [26]. На його думку, та базуючись на досвіді Швеції, слід було заохочувати як прибалтів, так і росіян, брати активну участь у програмі «Партнерство заради миру», щоб

вона перетворилася у ініціативу «Партнерство заради спільної безпеки». Втім Лільєгрена зауважує, що висловлювання шведського прем'єр-міністра на зустрічі із Клінтоном можна було трактувати двозначно – він начебто підтримував інтеграційні ініціативи Вільнюса, Риги та Таллінна, але з іншого боку, озиряючись на реакцію Москви, ухилявся від обговорення прямої відповіді на питання членства країн Балтії в НАТО. Основною метою Швеції, на його думку, було не ставати адвокатом інтеграційних ініціатив прибалтів у безпековій сфері, а натомість скористатися своєю роллю в рамках структур балтійської співпраці, щоб розпочати конструктивний діалог із Російською Федерацією [27].

Слід відзначити, що розмова шведського прем'єр-міністра та американського президента була досить обережною. Побоюючись негативної реакції на Батьківщині, під час свого візиту до США Перссон не сказав нічого, що шведи могли б зрозуміти як пряму підтримку вступу балтійських країн до НАТО. Клінтон також не висловлював сподівань на те, що Швеція візьме на себе відповідальність за безпеку балтійських країн у вузькому розумінні [28].

Втім, процес євроатлантичної інтеграції Литви, Латвії та Естонії активізувався, а американці розпочали втручання в балтійську проблематику. У 1997 р. Рон Асмус, відповідальний за відносини з Європою у Державному департаменті, отримав вказівку зосередитися на розробці балтійських питань та подбати, щоб балтійська та російська політика США здійснювалися паралельно в якості частини більш широкої структури. У березні того ж року на зустрічі з Клінтоном у Гельсінкі російський президент Б. Єльцин нарешті погодився не чинити опору приєднанню країн Балтії до НАТО. Коли під час саміту Альянсу у Празі в 2002 р. Литва, Латвія та Естонія отримали запрошення приєднатися до організації, новий російський керманіч В. Путін також утримався від серйозних заперечень з цього приводу. На думку Лільєгрена, ця постанова стала великою політичною перемогою не лише для країн Балтії, а й для Білого Дому, який доклав багато зусиль до інтенсифікації цього процесу [29].

Позитивно оцінюючи зусилля Стокгольма на міжнародній арені, шведський дипломат з жalem визнає, що основні успіхи Литви, Латвії та Естонії на євроатлантичному шляху було досягнуто вже без допомоги його держави. Лільєгрена згадує, що заяви адміністрації Клінтона про визначну роль Швеції в якості регіонального лідера викликали невдоволення в інших північноєвропейських держав – Норвегії, Данії та Фінляндії. Стосовно безпекових питань на Балтиці ці країни відразу ж заявили, що вони краще за Стокгольм зможуть допомогти країнам Балтії в їхніх інтеграційних намірах. Копенгаген та Осло нагадали американцям, що вони, як члени Альянсу, зможуть більш адекватно подбати про допомогу прибалтам у питанні підготовки до членства в НАТО, а фіни, у свою чергу, виступили в якості провідного партнера Естонії у її зовнішній політиці, та взяли на себе роль речника російських намірів [30]. Слід зазначити, що шведські урядовці наприкінці 1990-х років без вагань

поступилися своїми досягненнями у відносинах з США. Побоюючись, що активна політика Швеції в галузі підтримки безпеки та оборони країн Балтії спричинить негативну реакцію Кремля, та викличе занепокоєння в населення власної держави, яке звикло до нейтральної риторики Стокгольму, уряд Перссона не використав на власну користь досягнутих при зустрічі у Вашингтоні результатів. Врешті-решт, саме Данія, Норвегія, Фінляндія, разом з Ісландією та Іспанією, стали найкращими захисниками євроатлантичних інтересів країн Балтії.

Оцінюючи роль Стокгольма у просуванні безпекових ініціатив у регіоні, Лільєгрєн послідовно таврує традиційну шведську багатовекторність та схильність до уникання проблем. Він пише, що шведи протягом п'ятдесяти років пальцем об палець не вдарили, щоб допомогти балтійським сусідам у боротьбі за свої права та незалежність. Натомість, ставши членами НАТО у 2004 р., балтійські держави зараз сприяють безпеці всього регіону, у тому числі – безпеці Швеції [31]. На його думку, така ситуація краще за все показує порочність ідеології нейтралітету та невтручання.

Таким чином, можна прийти до висновку, що, незважаючи на своє положення та потенційні можливості, Швеція самоусунулась від вирішення безпекових питань на Балтиці. Послідовна відданість нейтралітету заважала Стокгольму зрозуміти кардинальні зміни на світовій арені, і лише завдяки значним зусиллям, докладеним окремими шведськими політиками та дипломатами, держава зайняла свої місце у постбіполярному світі. Втім, шведи не змогли використати всі надані їм можливості та перспективи, й при вирішенні важливих проблем – на кшталт розширення Північноатлантичного альянсу на Схід, – продовжували перестраховуватися та зволікати з прийняттям рішень. Звичайно, не будучи членом НАТО, Швеція не мала достатньо інструментів для підтримки євроатлантичних прагнень країн Балтії. Але слід погодитися, що вона не використала й існуючі сили та вплив задля надання їм допомоги. Фактично, Стокгольм добровільно ізолювався від безпекової проблематики, вважаючи, що таким чином захищає власну безпеку, впроваджуючи досить необачну та недалекоглядну позицію, як доводить історія.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лільєгрєн Г. Від Таллінна до Туреччини. Мемуари шведа і дипломата / Г. Лільєгрєн. – К. : Темпора, 2010. – 352 с.
2. Безп'ятчук Ж. Все починалось у порту Таллінна: Генрік Лільєгрєн про шведське табу, сюрреалізм НДР і російську геополітику / Ж. Безп'ятчук // Український тиждень. – 2010. – 26 листопада.
3. Henrik Liljegrén // Матеріали веб-сайту Атлантичної Ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.acus.org/users/henrik-liljegrén>.
4. Denationalization of Defense: Convergence and Diversity / edited by Janne Haaland Matlary, Øyvind Østerud. – 2007. – 183 p.
5. NATO Looks East / Edited by Dutkiewicz P., Jackson R. J. – 1998. – 199 p.
6. Клинтон Б. Моя жизнь / Б. Клинтон. – М: Альпина Бизнес Букс. – 2005, 1088 с.
7. Henrik Liljegrén // Матеріали веб-сайту Атлантичної Ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.acus.org/users/henrik-liljegrén>.
8. Лільєгрєн Г. Від Таллінна до Туреччини. – С. 87.
9. Безп'ятчук Ж. Вказ. праця.
10. Лільєгрєн Г. Від Таллінна до Туреччини. – С. 165.
11. Там само. – С. 238–239.
12. Там само. – С. 149.
13. Там само. – С. 161.
14. Там само. – С. 149.
15. Denationalization of Defense: – 2007. – P. 138.
16. Лільєгрєн Г. Від Таллінна до Туреччини. – С. 208.
17. Там само.
18. Клинтон Б. Моя жизнь. – 532 с.
19. Лільєгрєн Г. Від Таллінна до Туреччини. – С. 222–223.
20. Там само. – С. 226–227.
21. Там само. – С. 228.
22. Там само. – С. 206.
23. Там само. – С. 198–199.
24. Там само. – С. 205–206.
25. Там само. – С. 229.
26. NATO Looks East. – P. 163.
27. Лільєгрєн Г. Від Таллінна до Туреччини. – С. 229–230.
28. Там само. – С. 231.
29. Там само. – С. 210.
30. Там само. – С. 232.
31. Там само. – С. 238.

Рецензенти: Крапівін О. В., д.і.н., проф.;
Шевчук О. В., д.політ.н., проф.

ЗАМКУЛА Микола Олександрович (1986 р. н.). У 2009 р. закінчив Донецький національний університет.
З 2009 р. аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики ДонНУ.

Коло наукових інтересів: євроатлантична інтеграція країн Балтії.

ОВЧАРЕНКО Віталій Євгенович (1988 р. н.). У 2010 р. закінчив Донецький національний університет.
З 2010 р. аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики ДонНУ.

Коло наукових інтересів: сучасна зовнішня політика країн Скандинавії.